گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. سالْح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە
ISSN: 2520- 4106
Web: journal.ka.gov.krd

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd
* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٥/٨
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٧/١

هێزا تێپەڕاندنا کاری د زمانێ کوردیدا

ئەحمەد قەسیم ئەحمەد
پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمانان
زانکۆیا دهوک
qassimahmad900@gmail.com

پ.هـ .د. سلێمان ئیسماعیل رەجەب
پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمانان
زانکۆیا دهوک
Sulaiman.rajab@uod.ac

پوختە

ئەڤ ڤەکولینە ب ناڤونیشانێ (هێزا تێپەڕاندنا کاری د زمانێ کوردیدا) هاتییەئەنجامدان، دێ هەولدەین ل دیڤ ناڤونیشانێ ڤەکولینێ دیاربکەین، کا تێپەڕاندن و جۆرێن وێ چنە و هێزا تێپەڕاندنێ د چ دایە. ئارمانج ژ ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکولینێ ئەوە، کا هێزا تێپەڕاندن تنێ ب رێکا هندەک مۆرفیمان گوهۆرینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕە، ئانکو تنێ زێدەکرنا هندەک کەڕستەیێن ڕستەیێ دهێتەئەنجامدان، یان بەفرەهترە. ل دیماهیکا ڤەکولینێ ئەم گەهشتینە وێ چەندێ، کو تیپەڕاندن تنێ گوهۆرینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ نینە، هەروەسا هێزا تێپەڕاندنا کاری تنێ ب زێدەکرنا هندەک کەرستێن ڕستەیێ نینە، بەلکو ڕستە هەیە هێزا تێپەڕاندنێ پترە ژ ڕستەیەکا دیتر ب هەمان کەڕستە و جۆرێ کاری. ڤەکولین ژ بلی پێشەکی و ئەنجامان هاتییەدابەشکرن ل سەر دوو پشکان، د پشکا ئێکێدا بەحسێ چەمک و زاراڤ و پێناسەیا تێپەڕاندنێ، هەروەسا کاریگەریا تێپەڕاندنێ ل سەر پێکهاتەیا ڕستەیێ د زمانێ کوردیدا هاتییەکرن. د پشکا دوویێدا بەحسێ جۆرێن تێپەڕاندنێ و هێزا تێپەڕاندنێ هاتییەکرن، دێ هەول هێنەدان ل دیڤ پیڤەرێن (هاپر و تامپسن)ی ئەڤ چەندە بهێتەروونکرن.

پەیڤێن کلیلی: تێپەڕاندن، مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ، هێزا تێپەڕاندنێ، کارێ تێپەڕ و کارێ تێنەپەڕ.

پێشەکی

ئەڤ ڤەکولینە بناڤێ (هێزا تێپەڕاندنا کارێ د زمانێ کوردیدا)یە کو بەحسێ جۆر و هێزا تێپەڕاندنێ هاتییەکرن ل دیالێکتا کرمانجییا سەرێ گوڤەرا بەهدینێ. گرنگییا ڤەکولینێ ل ئەوێ چەندێ دایە، چەند مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ د کرمانجیا سەریدا هەنە، هەروەسا تێپەڕاندن ب رێکا مۆرفیمان تنێ دهێتەدروستکرن و کیژ کار پتر هێزێ ددەتە رستەیێ، ئانکو هێزا تێپەڕاندنێ پتر د چ دایە. ئارمانج ژ ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکولینێ، بەرسڤدانا پرسیارێن گریمانەیێن ڤەکولینێنە، ئەوژێ ئەڤێن خوارێنە: ئایا ژبلی مۆرفیما /ان/ کو ژ کومەلا مۆرفیمێن پاشگرێ (-اندن)ـە، نیڤگر ژێ دشێت ئەرکێ تێپەڕاندنێ ببینیت د کرمانجییا سەریدا؟ ئایا تێپەڕاندن تنێ ب یاساییێن مۆرفۆلۆجی، یان ب رێکا یاساییێن سینتاکسی و سیمانتیکی ژێ دهێتەئەنجامدان؟ ئەرێ هندەک رێکێن دیتر بۆ هێزا تێپەڕاندنێ هەنە، یان تنێ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەرە بۆ تێپەر؟ ڤەکولین ل دیڤ رێبازا (وەسفی شیکاری) هاتییەئەنجامدان، ل دیڤ مودێلا (هاپر و تامپسن) ێ. ژبلی پێشەکی و ئەنجامان ڤەکولین ل سەر دوو پشکان هاتییەدابەشکرن، د پشکا ئێکێدا: بەحسێ چەمک و زاراڤ و پێناسەیا تێپەڕاندنێ، هەروەسا کاریگەریا تێپەڕاندنێ ل سەر پێکهاتەیا رستەیێ د زمانێ کوردیدا هاتییەکرن. د پشکا دوویێدا: بەحسێ جۆرێن تێپەڕاندنێ و هێزا تێپەڕاندنێ هاتییەکرن، هەول هاتییەدان ل دیڤ پیڤەرێن هاپر و تامپسنێ هێزا تێپەڕاندنێ د زمانێ کوردیدا بهێتەشرۆڤەکرن.

١.١.تێگەهـ و زاراڤێ تێپەڕاندنێ

زمانێ مروڤان وەکو سیستەمەکێ رێکخستی کاردکەت، ئەڤێ سیستەمێ ژێ د ناڤخۆدا ژ چەند پەیرەو و یاسایان پێکدهێت، ئێک ژوان پەیرەوان ژێ رێزمانە (خالد ٢٠٠٩: ١٢). رێزمان ژێ پێکدهێت ژ کومەڵەکا یاسا و دەستوران دەربارەی گوهۆڕینا پەیڤان و چاوانیا رێزکرنا ئەڤان پەیڤان د رستەییدا، ئەڤ یاسا و دەستورە بالێ ل سەر هەمی رودانێن پەیڤێ دکێشیت نەکو تنێ هندەک فۆرمان، واتا گوهۆڕینا رودانێن رێزمانێ پەیڤە، یاساییێن گشتیێن رێزمانی د ئێکگرتنا پەیڤاندایە، چونکو پەیڤ خودان خاسیەتێن دیارکرییێن رێزمانییە (مارف ٢٠٠٠: ٤٣). ئێک ژ ئەوان پەیڤێن سەرەکی کو یاساییێن رێزمانی پێکدهینن کارە. کار بەشەکێ بەفرەهێ ئاخفتنییە د هەر زمانەکیدا و ب شێوەیەکێ گشتی دابەشی چەند جۆر و پشکان دبیت و هەر ئێک ژوان ژێ دابەشی چەند لقێن دیتر دبیت، هەر ئێک ژوان پشک و جۆران ژێ خودان خاسیەت و تایبەتمەندی و خالێن جوداکەرێن تایبەت بخۆڤە هەنە، ب ئەڤێ رێکێ دشێن ژ پشکێن دیتر جودابکەین (قادر ٢٠٢١: ١٠). راستە هەر زمانەکێ یاسا و دەستورێن خۆ یێن تایبەت هەنە، بەلێ خالێن هەڤپشک ژێ د ناڤبەرا زمانان‌دا هەنە؛ ئێک ژوان خالێن هەڤپشک ئەوە د هەر زمانەکیدا کارێ کریارەک تێدا هەیە، ئەڤ کریارە د دەمەکیدا دهێتەروودان پێدڤییە هێزەک هەبیت ئەڤێ کریارێ ئەنجامبدەت، ئەڤ هێزە ژێ ژلایێ کاریڤە دهێتەدیارکرن، ئەو کەس یان ئەو تشتێ ب ئەڤێ هێزێ رادبیت ئەرکێ رێزمانی بکەرە، ئەگەر ئەڤێ بکەری شیانێن هندێ هەبوون تنێ کارەکێ ئەنجامبدەت ئەو کارەکێ تێنەپەرە، گەلەک جاران کار هەنە پێدڤێ ب هێزەکێ پترە، واتا پێدڤێ کەرستەیەکێ دیترە بۆ گەهاندنا واتایەکا تەمام ئەو کەرستەژێ بەرکارە، ئەڤ جۆرێ کارێ تێپەرە. دیاردەیا تێپەرێ و تێنەپەرێ ئەوێ راستیێ دسەلمینیت کو زمانێ مروڤان ژ گەلەک لایانڤە ب

ناڤێکدادچن؛ بۆ نموونە کارێ (خـوارد) د هەمی زماناندا تێپەڕە، ئەڤژی بۆ هندێ ڤەدگەڕیت کو د ڕوودانا هەر کارەکێ ئاساییدا کریارەکا فیزیکی هەیە، ئەڤ کریارا فیزیکی د هەمی زماناندا وەکو ئێکە، واتا د ڕوودانا کارێ (خوارد)دا ئەڤ هوکارێن فیزیکی و سیماییێن واتای هەنە:

أ- هەبوونا تشتەکێ بەرجەستە کو بهێتەخوارن، وەکو: (نان، فێقی...) و کارێ بکەری دکەڤیتە سەر و د ڕێزمانێدا دبیتە بەرکار.

بـ هەبوونا بکەرەکێ گیاندار و وزەدار کو شیانێن خوارنێ هەبن (کەریم ٢٠٠٤: ٢٨).

ژلایێ واتایڤە کار دابەشدبیتە سەر دوو کومەلێن مـەزن ئـەوژی: (تێپەڕ و تێنەپەڕ)، پەیوەندیا ب بەرکاریڤە ژ ئێکودوو دهێنەجوداکرن، کارێ تێپەڕ واتایا چالاکیا بکەری بەرەڤ بەرکار دچیت، وەکو: زەوی دەکێلێت...، کارێ تێنەپەڕ پەیوەندیا ڕودانێ ب بکەریڤە هەیە، وەکو: منداڵەکە نوست...، واتا بهێزبوون یان بێهێزبوون پەیوەندی ب بەرکاریڤە دبیتە ئەگەرێ بوونا کارێ تێپەڕ بۆ تێنەپەڕ و بەروڤاژی تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ (مارف: ٤٥-٤٦). کەواتا ئەم دشێن بێژین تێپەڕاندن گوهۆڕینا هێزا کارییە ژ پلەیەکێ بۆ پلەیەکا دیتر، ئەڤ گوهۆڕینە ژی ڕەنگە د هەمی زماناندا هەیە، بەلێ ل هەر زمانەکێ بۆ زمانەکێ دیتر ڕێکێن خۆیێن تایبەت هەنە، چ ژ لایێ مۆرفۆلوجی وەکو گوهۆڕینا فورمێ کاری ب ڕێکا مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ، یان ژلایێ سینتاکسیڤە کو ب ڕێکا هندەک کەرستەیێن دیتر د ناڤ ڕستەییدا هێز ب کاری بهێتەدان، یانژی ب ڕێکا گوهۆڕینا واتایا کاری ب ئێک فۆرم ل دوو ڕستەیێن جودادا. وەکو هاتیەدیارکرن کریارا گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ د زۆربەیا زمانێن سروشتیدا دهێتەئەنجامدان، ئـەڤ کوهۆڕینە ژی دبیتە ئـەگـەرێ زێدەبوونا کەرستەکێ د ناڤ ڕستەییدا ب ئەگەرێ هێزا کاری، ئانکو چەند کار چالاک و بهێزتربیت کاریگەریا وی ل سەر کەرستەیان پترە، واتا تێپەڕاندنا وی کاری بهێزترە، ئەڤ کریارە د زمانێ ئینگلیزیدا ب (Transitivity) دهێتەناڤکرن کو ژ پەیڤا (Transi-tive) هاتییە. پەیڤا (Transitive)ژی ژ پەیڤا لاتینی (Transitivys) کو ب واتایا تێپەڕبوون (انتقالیە) هاتیەوەرگرتن و ئەڤ پەیڤەژی ژ پەیڤا (Tran-sit) هاتییە. د زمانێ فەرنسیدا (Transitvite d,un (verbe) https://g.co/kgs/bwikBZa: ٢٠٢٥).

د زمانێ عەرەبیدا پەیڤا (التعدية) یان (التعدي)، وەکو زاراڤ د زمانیدا ئەوە تشتەک بەرەڤ تشتەکێ دیتر ب لڤیت یانژێ دوپر بکەڤیت، (القاضی، ١٩٩٦: ٤٧٦)، د فەرهەنگا (لسان العرب)دا زاراڤێ (عدا، الاعتداء، والتعدی، والعدوان)، واتا ستەمکردن، بەلێ زاراڤێ (عدا الشیء) یان (المتعدي) ب واتایا تێپەڕاندنا تشتەکی بۆ تشتەکێ دیتر هاتییە (ئیبن مەنزور، ١٩٩٣ :٢٧٩). هەر وەکو د قورئانا پیروزدا هاتی ((تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا ۚ وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ)) (سورة البقره، الایة ٢٢٩: ٣٦)، بەلێ د زانستێن مۆرفۆلۆجی و سینتاکسیدا، ئەوە کو کاری ب تنێ پەیوەندی ب بکەریڤە نەبیت، بەلکو پەیوەندی ب بەرکاریژی بکەت (القاضی، ١٩٩٦: ٤٧٦)، ب واتایەکا دیتر کارێ تێپەڕاندی ئەوە کو ب تنێ کاریگەری ل سەر بکەری نەبیت، بەلکو ب کێمی تێپەڕیتە بەرکارەکێ (الساهل، ٢٠١٩: ٨٣). بەرامبەری (Transitivity) د زمانێ کوردیدا پەیڤا (تێپەڕبوون) یان (تێپەڕاندن) هاتییەبکارهینان.

٢.١.پێناسەیا (تێپەڕاندن)ێ (Transitivity)

تێپەڕاندن ئێکە ژ ئـەوان بابەتێن گرنگ یێن زمانڤانی، ئەڤ کریارە د زۆربەیا زمانێن زیندیێن

جیهانیدا دهێتەئەنجامدان و هەر زمانەک ل گۆرەی یاسا و دەستورێن خۆیێن تایبەت، ژ بەر هندێ سەرەنجا زۆربەیا زمانڤانێن كورد و بیانی بۆ خۆ ڕاكێشایە، زۆربەیا زمانڤان و ڕێزماننڤیسێن كورد تا ڕادەیەكێ كێم یان زۆر ل دیڤ مەبەست و پێدڤیاتیێن ڤەكولینێن خۆ ئاور ل ئەڤێ بابەتی دایە. دەربارەی پێناسەیا تێپەڕاندن ڕێزماننڤیسێن كورد یێن كەڤن پێناسەیەكا تایبەت و ئێكگرتی بۆ ئەڤێ كریارێ نەكرییە، چونكو تنێ پێناسە بۆ كارێ تێپەڕ و تێنەپەڕ كرینە و بەحسێ ڕێكێن گوهۆڕینا كارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ كرییە، ئەڤ گوهۆڕینە ب كریارا تێپەڕاندنێ یان دهێتەنیاسین، بەلێ هندەک ڕێزماننڤیسێن نوی كریارا تێپەڕاندنێ پێناسە كرییە و مفا ژ پێناسەیێن ڕێزمانڤیسێن بیانی وەرگرتینە، دێ هەولدەین هندەک ژ ئەوان پێناسەیان چ یێن زمانڤانێن بیانی یانژی یێن كورد بن ب ئەڤێ شێوەی دەینە دیاركرن:

هاپر و تامپسن د ڤەكولینێن خۆدا تێپەڕاندنێ وەكو دیاردە یان پروسەیەكا زنجیرەكریا ڕێكخستی دبینن كو ژ لایێ چەندین پێڤەران (بارامەتریان) وەكو (بەشداربوویان، ڤەلڤین، ڕێژەیا كاری، دەمكیبوون، مەبەستداربوون، ئەرێنیبوون، شێواز، كارتێكرنا ل بەركاری، سەربەخۆیا بەركاری) كاریگەری تێدهێتەكرن. واتا دڤێت كار ل گۆرەیی چەندین پێڤەران بهێتەدیاركرن، حەتا ڕستەیەكێ زێدەتر ئەڤ پێڤەرە هەبن هێزا تێپەڕاندنێ زێدەتردبیت، ژ بەر هندێ زێدەكرنا هێزا تێپەڕاندنێ تنێ ب هەبوونا بەركاری دیارنابیت، (Hopper & Thompson 1980: 252).

دێڤد كریستال، دبێژیت: تێپەڕاندن (Transitivity) پۆلەكە د شرۆڤەكرنا ڕێزمانێدا دەربارەی دروستكرنا ڕستەیێ دهێتەبكارهینان، دگەل ئاماژەكا دیار یا پەیوەندیا كاری ب كەرستەیێن دیتر ئەوێن پێڤەگرێدای، كەرستەیێن سەرەكی یێن ئەڤێ پولێژێ كارێ تێپەڕ و تێنەپەرە. كارێ تێپەڕ (Transitive): ئەو كارەیە كو بشێت بەركارێ ڕاستەوخۆ وەربگریت، وەكو: (من یاری دیت). (دیت) كارێ تێپەرە پەیوندی ب كەرستەیێن دیتر یێن ڕستەیێڤە هەیە، وەكو (من) كو بكەرە، چونكو (دیت) كارەكێ تێپەرە هێزا وی ژ بكەری دەربازی كەرستەیەكێ دیتر دبیت ئەوژی پەیڤا (یاری)یە كو بەركارێ ڕاستەوخۆیە. كارێ تێنەپەڕ (Intransitive): ئەو كارەیە نەشێت بەركارێ ڕاستەوخۆ وەربگریت، وەكو: (ئازاد گەهشت). كارێ (گەهشت) كاریگەریا هێزا وی ل سەر بكەری ب تنێیە، ئەوژی (ئازاد) ە، دەربازی بەركارێ ڕاستەوخۆ نابیت (Crystal1992: 494). هـەژی ئاماژەپێدانێیە دەمێ ڤەكۆلەر و زمانڤان لیونس (Leyons) پێناسە و دانەنیاسینا تێپەڕاندنێ دكەت، ل جهێ كارێ تێنەپەڕ (Intransitive) ئەو پەیڤا ئێكجهی (One-place) بكاردهینیت، چونكو كار پێدڤی ب ئێک كەرەستەییە جهێ پێدڤی پڕبكەت، وەكو كارێ (مر) تنێ بكەر دڤێت بۆ نموونە: كاوە مر. هەروەسا ل جهێ كارێ تاكتێپەڕی (Monotransitive) ئەو پەیڤا (Two-place) ئانكۆ دووجهی بكاردهینیت، چونكو كارێ تێپەڕ پێدڤی ب دوو كەرەستێن سەرەكییە و دوو جهان پڕدكەن داكۆ ڕامان دورست بگەهیت، وەكو كـارێ (كـوشـت) كۆ دوو كـەرەسـتـە دڤێن بكەر و بەركار بۆ نموونە: كـاوەی نـەوزاد كوشت. ل دووماهیێژێ، ل جهێ زاراڤێ دووتێپەڕی (Ditransitive) پەیڤا سێجهی هەلدبژێریت، چونكو كارێ تێپەڕ هەیە سێ كەرەستێن سەرەكی دڤێن سێ جها پڕبكەن داكۆ ڕامانێ بگەهینن، وەكو كارێ (دا) بۆ نموونە: كاوەی پەرتوک دا نەوزادی. كاوە بكەرە و

پەرتوک بەرکارێ ڕاستەوخۆیە و نەوزاد بەرکارێ نەراوستەوخۆیە، چونکو ڕامان ڕستەیێ ئەو نینە (کاوەی نەوزاد دا). (Leyons1995:350)

مالچیکوڤ دبێژیت: تێپەڕاندن گرێدایە ب کاریگەرییێن کاری ل سەر ئەوی کەسێ کار ل سەر دهێتەکرن، ئانکو تیورا مالچیکوڤ بەحسێ هندێ دکەت چەوا کار ل سەر ئێک ڕێزبەندی (Con-tinuum) هاتینەڕێکخستن کو ژ کارێن زۆرترین تێپەڕاندن هەیی دەستپێدکەن تا کارێن زۆرترین تێنەپەڕاندن هەیی، ئەڤ ڕێزبەندییەژی هاتییەگرێدان ب دوو تایبەتمەندیانڤە (Malchukov2005: 80).

١.كاریگەریا بەرکاری (affectedness of the object):

مەبەست پێ ئەوە چەند ژ لایێ کاریڤە کاریگەری ل سەر بەرکاری هەیە، ب شێوەیەکی ئەگەر بەرکاری ب تەمامەتی کاریگەریا کاری ل سەر هەبیت، ئەو کارەکێ زۆر تێپەڕاندییە، بەلێ ئەگەر کاریگەریا کاری کێمتر ل سەر هەبیت هێزا تێپەڕاندنێژی کێمترە، وەکو د ئەڤان نموونێن خوارێدا:

ئازادی دار شکاند. (د ئەڤێ ڕستەییدا دار هاتییە شکاندن، واتا ب تەمامەتی هاتییەگوهۆڕین)

ئازادی دار دیت. (د ئەڤێ ڕستەییدا تنێ دار هاتییەدیتن، چ گوهۆڕین ب سەردا نەهاتییە).

٢.ئاستێ کارایبوون (degree of agency):

مەبەست ژ ئاستێ کاراییبوونێ، ئەوە کا بکەر چەندێ چالاکە و چەند کاریگەری ل سەر ئەنجامدانا کاری هەیە، د کارێن زۆر چالاکدا، بکەر ب تەمامی چالاکە و کاریگەری ل سەر هەیە، واتا هێزا تێپەڕاندنێژی بهێزترە، بەلێ د کارێن کێم چالاکدا، بکەرژی کێمتر یێ چالاکە، بۆ نموونە:

-ئازادی پەرتووک خواند. (لڤێرەدا ئازاد کو بکەرە ب تەمامی چالاکە).

-پەرتووک ل سەر مێزێبوو. (لڤێرە بکەر چالاک نینە).

هندەک ژ ڤەکولەرێن کورد (تێپەڕاندن) ب ئەڤێ شێوەیێ خوارێ پێناسە دکەن:

(عومەر مەحمود کەریم) دەربارەی پێناسەیا تێپەڕاندنی دبێژیت: ((تێپەڕاندن: پۆلێکی گراماتیکییە لە بواری شیکردنەوەی ڕێزمانیدا بەکاردێ، لەگەڵ ئاماژەکرن بۆ پەیوەندی نێوان کار و ئەو کەرستانەی کە لە ڕۆنانی ڕێزمانیدا، لە چوارچێوەی پێکهاتەی ڕستەدا وەریدەگرێ، کەرستەی سەرەکی ئەم پۆلە گراماتیکە، کاری تێپەڕ و تێنەپەڕە (کەریم ٢٠٠٤: ٢٩).

(شیروان حوسێن خۆشناو)، دبێژیت: ((مەبەست لە تێپەڕاندن، گۆرینی کردارە. ئەمەش بەگشتی بە دوو شێوە دەبێت، یەکەمیان، بەهێزکردنی توانای کار (تێپەڕاندن)، دووەمیان لاوازکردنی توانای کار (نادیاری)یە، کە لە هەر یەکەشیان مۆرفیمی بەند ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینێت))، هەروەسا دبێژیت: ((مەبەست لە تێپەڕاندن، گۆرینی توانای کارە، لە لاواز (بێهێز)ەوە، بۆ بەهێز، واتە لە تێنەپەڕەوە بۆ تێپەڕ خۆشناو، ٢٠١٦: ٢٩٠ و ٣٣٠).

سەربەست قادر، دبێژیت: ((تێپەڕاندن وەک کردەیەک لە زماندا بە دۆخێکی ڕێزمانی دادەنرێت و هەر لەشیکردنەوەی ڕێزمانیشدا بەکاردێت، بۆ دیارکردنی پێوەندی نێوان پێکهاتەی کار و ئەو جێکەوتانەی، کە لە ڕۆنانی ڕستەدا کارەکە وەریاندەگرێت)). هەروەسا ب شێوەیەکێ دیتر دبێژیت: ((ئەم کردەیە برێتییە: پێدانی هێزی دوانی بەو کردارە تێنەپەڕانەی، کە دەتوانن زیاتر لە هێزێک

وەربگرن و جگە لە جێکەوتەی بکەر، کە بەرانبەر بەکردار جەمسەرێکی سەرەکی ڕستەیە، جێکەوتەی دووەمیش کە بەرکارە داوا بکەن، بەم پێیە لە ڕێگەی کردەی تێپەڕاندنەوە و بەهۆی مۆرفیمی تێپەڕاندنی (اند)، کە لەچالاکترینی هۆکارەکانی هێز پەیداکردنە لە زمانی کوردیدا، کردارە تێنەپەڕە یەک هێزییەکان دەکرێنە کرداری تێپەڕی دوو هێزی)) (قادر ٢٠٢٠: ١٤٢).

زۆربەیا ئەوان پێناسەیێن بۆ تێپەڕاندنی هاتینەکرن ب تایبەتی یێن زمانڤانێن کورد جەختێ ل سەر پەیوەندیا د ناڤبەرا کاری و ئەو کەرستێن د ڕۆنانی ڕێزمانیدا ل چوارچوڤێ پێکهاتا ڕستەییدا دکەن، هەروەسا چەوانیا گوهۆڕینا کاری تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ و وەرگرتنا بەرکاری ڕاستەوخۆ، بەلێ ب بوچوونا مە تێپەڕاندن ژ هندێ بەفرەهترە کو کار ژبلی بکەری بەرکاری ڕاستەوخۆ وەربگریت. ڕاستە دیاردەیا تێپەڕ و تێنەپەڕ دیاردەیەکا زمانڤانی گشتییە و ئەڤ دیاردەژی ژ تێگەهێ هێزێ یان کاریگەریا کاری ل سەر کەرستەیێن دیتر یێن ڕستەیێ دهێت کو مەبەست کەرستەیێن ب خورتینە، ئانکو ئەو کەرستەنە ئەگەر د ناڤ ڕستەییدا دەربهێنین واتا و مەبەستا گشتی یا ڕستەیێ تێکدچیت، چەمکێ کاری د هەر زمانەکیدا هەمان تشت دگەهینیت، واتا ئەگەر کارەک تێپەڕبیت د زمانی کوردیدا، ئەڤ کارە د هەمی زمانێن جیهانیدا تێپەڕە، (ڕەئوف ٢٠٢١: ٢٠٢) بۆ نموونە:

- من سێڤ خوار.
- اكلت تفاحه.
- I eat an apple

بەلێ هێزا تێپەڕاندنی تنێ زێدەکرنا کەرستەیان نینە د ناڤ ڕستەییدا، چونکو هندەک جاران چێدبیت د دوو ڕستەیاندا هەمان کەرستە هەبن، بەلێ تێپەڕاندنا ڕستەیەکێ ژ یا دیتر ب هێزتربیت، وەکو:

-من ناڤێ تە نڤیسی.

-من ناڤێ تە ژبیرکر.

ئەگەر سەحکەینە ڕستەیا ئێکێ نڤیسینا ناڤی ئامانجەک پێ هەیە، ئانکو یا مەبەستدارە (volitional-)، دبیت نڤیسینا ناڤی بۆ دامەزراندنی یان بۆ خەلاتکرنێ یان بۆ هەر مەبەستەکا دیتربیت، ژ بەر هندێ پلەیا تێپەڕاندنێ دێ بهێزتربیت، بەلێ ژبیرکرنا ناڤی د ڕستەیا دوویێدا بێ ئیرادا مرۆڤییە، ئانکو نەمەبەستدار (-non-volitional) ژبەر هندێ هێزا تێپەڕاندنێ نزمترە.

٣.١.کاریگەریا تێپەڕاندنێ ل سەر پێکهاتا ڕستەیێ د زمانێ کوردیدا

زمان ئێک ژ گرنگترین ئامرازێن مرۆڤایەتییە کو ب ڕێکا ئەوی ئەم دشێین بیر و بوچوون و زانیاری و هەستێن خۆ دەرببڕین، د ناڤ زمانیدا ئاڤاکرنا ڕستەییژی هەردەم پرسا سەرەکی بوویە، ئەو پرسا چەوا زمان ئاڤادبیت و چەوا کەرستێن ڕستەیێ (بکەر، بەرکار، کار) دگەل ئێک ب هەڤدوو کاردکەن. جوداکرنا د ناڤبەرا کاران یان ڕستەیێن تێپەڕ و تێنەپەڕ د ڕێزمانا زمانیدا جوداکرنەکا بنەڕەتییە، زۆربەیا جاران دەمێ هزر د تێگەهێ تێپەڕاندنێ دکەین، هێلەکا جوداکرنێ د ناڤبەرا کارێ تێپەڕ و تێنەپەڕ دکێشین و تێگەهەکێ وێنە دکەین هەر وەکو ڕەش و سپیان (راسخ مهند، ١٣٩١: ١٧٠). تێپەڕاندن ئێکە ژ گرنگترین و کاریگەرترین فاکتەرێن زمانییە کو ڕاستەوخۆ کاریگەریێ دکەتە سەر ئاڤاکرنا ڕستەیێ و واتا و ئەرکێن وێ، ژ بەر هندێ زانینا جۆرێن کاران (تێپەڕ و تێنەپەڕ) و چەوانیا تێپەڕاندنێ ڕێزکرنا کەرستێن ڕستەیێ دگوهۆڕیت، بۆ تێگەهشتن و بکارهینانا

زمانێ کوردی ب باشی گەلەک گرنگە. ل ڤێرێ دێ هەولدەین ب رێکا نموونێن روون و ئاشکرا، رۆلێ تێپەراندنێ د زمانێ کوردیدا د چەند خالەکاندا شرۆڤە کەین:

١.٣.١.جۆرێن کاران و کاریگەرییێن وان

جوداهیێ دناڤبەرا جۆرێن کاراندا رۆلەکێ گرنگ هەیە د ئاڤاکرنا رستەیێ و واتایا وێدا. ل دیدگەها فەرمیدا، تێپەربوون وەکو تێگەهەکێ رەها دهێتەدیتن و ل سەر ئەڤێ بنەمایی، کار دهێتەدابەشکرن بۆ کارێن تێپەر (Transitive Verbs) و کارێن تێنەپەر (Intransitive Verbs). ب شێوەیەکێ نەرێتی رستەیێن تێپەر ئەو رستەنە کو بەرکار هەبیت و کارێ رستەیا تێپەر ژ بکەری دەربازدبیت بۆ بەرکاری، دگەل هندێدا بەرکار کاریگەرییێ ل سەر کاری دبینیت، واتا کارێ تێپەر دوو شیان هەنە، شیانا دوویێ ب بەرکاری دهێتەپرکرن (راسخ مهند١٣٩١: ١٧٠)، وەکو (نەسرین پەرتووکێ دخوینیت)، کارێ (دخوینیت) دوو شیان هەنە بۆ پرکرنا واتایا تەماما رستەیێ ئەوژی بکەر و بەرکارن، بەلێ کارێ تێنەپەر ئێک شیان هەیە بۆ پرکرنا واتایا رستەیێ، ئانکو پێدڤی ب بەرکاری نینە (راسخ مهند، ١٣٩١: ١٧٠)، وەکو (نەسرین هات)، کارێ (هات) بۆ پرکرنا واتایا رستەیێ تنێ پێدڤی ب شیانا بکەری هەیە. (دیکسۆن) ئەڤ جوداکرنا د ناڤبەرا کارێ تێپەر و تێنەپەر ب تێگەهەکێ گشتی یان نێزیک ژ گشتی دادنیت (Dixon1994: 6).

٢.٣.١. گوهۆرینا واتایا رستەیێ

تێپەراندن راستەوخۆ کاریگەرییێ ل سەر واتا رستەیێ دکەت، ب شێوەیەکی ئەگەر کارێ رستەیێ تێپەربیت، بەرکار د رستەییدا هەبیت، رستە واتایەکا تەمام ددەت و ئەنجامێ کاری دیاردبیت، وەکو: (زارۆکی دار شکاند)، بەلێ ئەگەر ئاماژە ب بەرکار نەهێتەکرن، شێوازێ رستەیێ و واتایا وێ دهێتەگوهۆرین، ئانکو رستە ب گشتیتر دبیت و گوهۆرینەک د ئاڤاکرنا وێدا پەیدادبیت، وەکو بێژین: (زارۆکی شکاند) یا روون نینە کا زارۆکی چ شکاندییە. ئەگەر ب دیدگەها رۆلگەری بەحسێ تێپەربوونێ بکەین، ل سەر بنەمایێ پیڤەرێ رۆلی و واتایی دهێتەدیارکرن و کار ل سەر زنجیرەکا تێپەربوونێ دهێتەدابەشکرن. ب ئەڤێ دیدگەهێ تێپەربوون بابەتەکێ واتایی و زانستی و هندەک جارانژی پشت ب هندەک پیڤەرێن دیترڤە دهێتەگرێدان (حقبین، ١٣٨٢: ١٩٨- ٢٠٤). ل دیڤ پێناسەیا رۆلگەری، تێپەراندن پروسەیەکا رێکخستییە و چەند پلە هەنە، حەتا رستەیەک بشێت نێزیک یان دووربیت ژ پلەیەکا بلند یا تێپەراندنێ، ئەڤە گرێداییە ب چەند فاکتەرانڤە، وەکو (کردار، کاریگەری، هەستیاری...) (راسخ مهند، ١٣٩١: ١٧٣)، بۆ نموونە:

-ئازادی دار شکاند.

-ئازادی دار دیت.

بێگومان د رستەیا ئێکێدا کارێ شکاند هێزا تێپەراندنا وێ بهێزترە ژ کارێ دیت د رستەیا دوویێدا، چونکو کارێن کاریگەری کارتێکرنا وان پترە ل سەر بەرکاری ژ کارێن هەستان.

٣.٣.١. کاریگەری ل سەر ئاڤاکرنا رستەیێ

تێپەراندن رۆلەکێ مەزن د ئاڤاکرنا رستەییدا دبینیت ب ئەڤێ شێوەیێ: ئەو رستەیێن کارێن وان تێپەربن پێدڤی ب بەرکاری هەیە، پێکهاتا رستەیێ دێ ب ئەڤێ شێوەیێ بیت: (بکەر+

بەرکار+ کار)، بەلێ بۆ کارێ تێنەپەڕ پێکهاتا ڕستەیێ ب شێوەیێ: (بکەر+ کار)، چونکو بەرکاری وەرناگریت، ئەڤە ئەگەر ڕستەیا سادەبیت، بەلێ بۆ ڕستەیا ئاوێتە ئەڤ ڕێزکرنە ب ئەڤێ رەنگێ نامینیت، چونکو ڕستەیەکا تێکەلکرییە ژ دوو ڕستەیان، چێدبیت بەرکارێ ڕستەیا سەرەکی ڕستەیا لاوەکی بیت، وەکو: د ڕستەیا (من نەزانییە کو ئاریز دێ ڕۆمانێ نڤیسیت)، (من نەزانییە) شارستەیە، ئانکو ڕستەیا سەرەکییە و ڕامانەکا سەربەخۆ هەیە و ڕستەیا (کو ئاریز دێ ڕۆمانێ نڤیسیت) ڕستەیەکا بەندە ب شارستێڤە و ئەرکێ بەرکارێ وێ دبینیت، چونکو کارێ شارستێ کارەکێ تێپەڕە (لیژنەیەک ژ وەزارەتا پەروەردێ، ٢٠٢١: ٨-٩).

٤.٣.١. کاریگەری ل سەر ئەرکێن زمانێ

تێپەڕاندن ڕۆلەکێ بنەڕەت دئێخیتە ئەرکێن زمانیدا:

أ- ڕاگەهاندن: تێپەڕاندن ڕۆلەکێ گرنگ د دەربڕینا زانیاریاندا دگوهۆڕیت و کاردکەت کو زانیاری ب دروستی بهێنەگەهاندن.

ب- دروستکرنا ئێکەتیا تێگەهشتنێ: ب زانینا جۆرێ کاری، گوهدار یان خواندەڤان دزانن د ڕستەییدا چ ڕوودەدت و چەوا کار دگەل کەرستێن دیتر یێن ڕستەییدا هەڤکرێدانێ دکەت.

جـ- دەربڕینا پەیوەندیان: دیتنا کارێ تێپەڕ و تێنەپەڕ د ڕستەییدا دشێت پەیوەندییان د ناڤبەرا کەس و تشتاندا نیشانبدەت؛ بۆ نموونە: ئەگەر بزانین کارێ تێپەڕ بەرکار هەیە، ئەم دزانین کو کەسەک یان تشتەک کارەک ل سەر کەسەکی یان تشتەکێ دیتر کرییە.

١.٢.جۆرێن تێپەڕاندنێ

هەروەکی هاتییەدیارکرن کریارا تێپەڕاندنێ کریارەکا گشتییە، ڕەنگە گەلەک زمانێن زیندیێن جیهانێ خودان ئەڤ دیاردەبن و هەر زمانەک ل دیڤ یاساێن تایبەتێن خۆ هندەک سیما و تایبەتمەندییێن تایبەت بخۆڤە هەبن، زمانێ کوردیژی چەند تایبەتمەندی و یاسایێن تایبەت بخۆڤە هەنە، ل گۆرەیی ئەڤان یاسایان دێ ئەڤ جۆرێن خوارێ یێن تێپەڕاندنێ دیارکەین:

١.١.٢.تێپەڕاندنا مۆرفۆلۆجی

مۆرفیمەکا سەربەخۆ یان یا ڕەگی ل پال مۆرفیمەکێ یان چەند مۆرفیمەکێن بەند پەیڤەکێ د زمانیدا پێکدهینن، ئەگەر مۆرفیما بەند یا دارشتنێ بیت دێ پەیڤەکا نوی ژلاییێ فۆرم و واتاییڤە پێکدهینیت، بەلێ ئەگەر مۆرفیما بەند یا ڕێزمانی بیت دێ فۆرمێ پەیڤێ و حالەتێ ڕێزمانی گۆهۆڕیت، لەوما مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ دەمێ دچنە سەر مۆرفیما ڕەگێ نەبووری حالەتێ ڕێزمانییێ کارێ ژ تێنەپەڕی دگوهۆڕیت بۆ تێپەڕی، بەلێ ئەڤە وێ چەندێ ناگەهینیت کو تێپەڕاندن ب ڕێکا مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ دروستدبیت، بەلکو هندەک ڕێکێن دیترژی هەنە، ئەڤەژی ڕێکێن تێپەڕاندنێنە:

١. مۆرفیما /ان/[1] ژ کومەلا مۆرفیمێن پاشگرێ (-اندن) بۆ دەمێ بۆری و /ین/ بۆ دەمێ نەبوری ژ مۆرفیمێن هەرە چالاکێن تێپەڕاندنییە د زمانێ کوردیدا کو دگەل مۆرفیما دەمێ دچیتە سەر ڕەگێ کارێ نەبوریێ تێنەپەڕ و دگوهۆڕیت بۆ تێپەڕ، وەکو:

چاوگێ تێنەپەڕ ڕەگ + اند = بوریێ تێپەڕاندی نەبوریێ تێپەڕاندی

-نڤستن نڤ + اند = نڤاند دێ نڤینم

-گەهشتن گەهـ + اند = گەهاند دێ گەهینم

-هەرفتن هەرف + اند = هەرفاند دێ هەرفینم

زمانڤان و رێزمانڤیسێن کورد چەند فۆرمێن جودا جودا بۆ مۆرفیما تێپەڕاندنێ ئەوا ژ کومەڵا مۆرفیمێن پاشگرێ (-اندن) دەستنیشانکرینە، هندەکان تنێ /ن/ وەکو مۆرفیما تێپەڕاندن ددەنە نیاسین، /ا/ و /د/ ب مۆرفیمێن دەمی و /ن/ ل دووماهیکا (-اندن) ب مۆرفیما (چاوگی- ناڤی کاری) دیاردکەن (رەسول ١٩٩٥: ١٣٦) و (کەریم، ٢٠٠٤: ٥٤- ٥٥). هندەکێن دیتر /ان/ ب مۆرفیما تێپەڕاندنێ، /د/ ب مۆرفیما دەمێ بوری و /ن/ ژی ب مۆرفیما چاوگی ددەنەنیاسین (زەنگەنە ١٩٩٧: ٧٣) و (قادر، ئەبوبکر عومەر، ٢٠٠٣: ٨٠) و (رەجەب ٢٠٠٦: ٩٧).

ئەم دگەل بوچوونا (زەنگەنە) و (قادر) و (رەجەب)ینە، چونکو بۆ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ، پێدڤییە رەگێ نەبوریێ تێنەپەڕ وەربگرین، واتا (مۆرفیما دەمی – نیشانا چاوگی) و (مۆرفیما چاوگی – نونا چاوگی) نامینیت، تنێ رەگێ نەبوری دمینیت، پشتی زێدەکرنا (-اندن) چاوگێ تیپەر دهێتەدروستکرن، پێدڤییە مۆرفیما دەمی و مۆرفیما چاوگی هەبیت، ژ بەر هندێ نونا ل دیماهیکا (-اندن) ب مۆرفیما چاوگی دهێتەدەستنیشانکرن، ئاشکرایە کو پیتا بەرێ نونا چاوگی ب نیشانا چاوگی دهێتەنیاسین، مۆرفیمێن دەمی ژی د زمانێ کوردیدا ئەڤەنە (ا، وو، ی، ت، د) ژ (اندن)، /ان/ دمینیت ئەوژی مۆرفیما تێپەڕاندنییە، د ئەڤێ نموونا خوارێدا دێ بابەت پتر روونبیت:

کەڤتن (چاوگێ تێنەپەڕە)
لادانا مۆرفیما
چاوگی و دەمێکەڤتن – ن = کەڤت (کارێ تێنەپەڕ)
کارێ ژ کارێ
تێنەپەڕکەڤت – ت = کەڤ (رەگێ نەبورێ تێنەپەڕ)

زێدەکرنا مۆرفیماکەڤ + ان = کەڤان (بنجێ تێپەڕاندی)
تێپەڕاندنێ و کەڤ + ین = کەڤین (رەگێ تێپەڕاندی بۆ نەبورێ)
چاوگی و دەمی
بۆ کارێ تێپەڕکەڤان + د = کەڤاند (کارێ بوریێ تێپەڕاندی)

کەڤاند + ن = کەڤاندن (چاوگێ تێپەڕاندی)

٢ـ نیڤگر: د زمانێ کوردیدا بیروبوچوونێن جودا ل سەر نیڤگرێ هەنە، هندەک زمانڤان و رێزمانڤیس د ئەوێ باوەرێدا کو نیڤگر نینە و هندەکێن دیتر دیاردکەن، چونکو زمانێ کوردی سەر ب خێزانا زمانێن هندوئەورپییە، ژبەر هەبوونا نیڤگرێ د ئەوان زماناندا، ئەو چەندە دیاردبیت کو نیڤگر د زمانێ کوردی ژیدا هەیە، هژمارەکا نموونێن هەردوو دیالێکتێن سەرەکیێن زمانێ کوردی (دیالێکتا سەری و دیالێکتا ناڤەراست) دهێنەدیتن (طاهر ٢٠١٣: ٢٨). نیڤگر ((ئەو ئەفیکسەیە کە لە ناو رەگدا دەردەکەوێ)) (ئەمین، ٢٠٠٤: ١١٩)، ئانکو ((دەنگەکە، تیپەکە یان پتر د گەودە و کەلواشێ پەیڤێ را دچکلە، یان زێدە بونەکە ل کەلواشێ بنکارێ و گوهۆڕینەکێ دقەومینە...)) (عومەر ٢٠٠٤: ١٢٧)، واتا ئەو مۆرفیما بەندە د ناڤ رەگێ کاریدا دەردکەڤیت و کارێ تێنەپەڕ دکەتە تیپەر، وەکو نیڤگرێ (ێ، ا) (خورشید و عەبدوللا ٢٠١٤: ٢٥)، وەکو:

- برشت براشت

– مەزخی مەزاخت
– ئەنگوتن ئەنگاوتن
مۆرفیما /ا/ بۆ دەمێ بوری، کو دبیتە /ێ/ بۆ دەمێ نەبوری وەکو نیڤگر ئەرکێ تێپەڕاندنا کاری دبینیت د کرمانجیا سەریدا و دچیتە د ناڤ ڕەگێ کارێ تێنەپەڕدا، وەکو:

کارێ تێنەپەڕ بوریێ تێپەڕاندی نەبوریێ تێپەڕاندی

–دار کەلشت. وی دار کەلاشت. ئەو دێ دارێ کەلێشیت.
–دیوار هەرفت ئازادی دیوار هەرافت. ئازاد دێ دیواری هەرێفیت.

٣. کارێ تێنەپەڕ دبیتە تێپەڕ ب دانانا پیتا (ێ) پشتی پیتا ئێکێ د کاریدا ئەگەر بزوێنەک هەبیت پشتی پیتا ئێکێ نامینیت (گوهەرزی،١٩٩٩: ١٤٤)، واتا مۆرفیما /ێ/ وەکو نیڤگر ئەرکێ تێپەڕاندنێ دبینیت. ئەڤ نیڤگرە جودایە ژ نیڤگرێ (ا)، چونکو د هەمی دارشتناندا (ێ) دمینیت (عومەر١٩٨٦: ٢٧١)، وەکو:

کارێ تێنەپەڕ بوریێ تێپەڕاندی نەبوریێ تێپەڕاندی

–ئاڤ ڕژیا. ئازادی ئاڤ ڕێژا. ئازاد دێ ئاڤێ ڕێژیت.
–نەسرین گەرا. نەسرینێ زارۆک گێرا. نەسرین دێ زاروکی گێریت.

ژ بۆ پتر پشتراستکرنا هەبوونا نیڤگری دکرمانجیا سەریدا، د ئەدەبیاتێن کوردیدا دێ هندەک پەیڤێن نیڤگر تێدا بینین، بۆ ئەڤێ مەبەستێ دێ چەند نموونەکا ژ تیکستێن ئەدبی وەرگرین، وەکو:
–ب تێزەکا ئاڤا و
هێڤینەکێ خوری
کێلا برسێ ب هنگێڤن
دا کو ئاستەنگا ستەور
ب هەرفیت... (بەرواری، ٢٠٢٤: ٩٦).
–گاڤا کو تو هاتی بوویە ڕۆناهی ل هەر جا
ئیدی مە نە دی ظولم و خرابی ڤەشرینە (جزیری ٢٠٠٥: ٢٨٥).

٤. ڕاستە زۆربەیا کارێن تێنەپەڕ ب ڕێکا مۆرفیمان و بتایبەتی مۆرفیما /ان/ دبنە تێپەڕ، بەلێ هندەک کارێن دیتر یێن تێنەپەڕ هەنە تێپەڕی ڕەسەن بەرانبەری هەیە، واتا ب یاسایێن مۆرفۆلۆجی نابنە تێپەڕ (ئەمین ٢٠١١: ٥٣)، وەکو:

کارێ تێنەپەڕ تێپەڕێ بەرانبەر

–زارۆک هاتن. وان زارۆک ئینان.
–ئەو چوون. وی ئەو برن.
–کاروانی ڤەمان. وان کاروانی ڤەهێلان.

زۆربەیا کارێن دارێژتی و لێکدای ئەوێن ب ڕێکا کارێ (بوو) دهینەدروستکرن، ب ڕێکا کارێ بەرانبەر (کر) دبنە تێپەڕ (ئامێدی ١٩٨٧: ٣٠٣)، وەکو:

–کارێ تێنەپەڕێ (بوو) تێپەڕێ بەرانبەر (کر)

–نەفەر سیاربوون. وی نەفەر سیارکرن.
–بەرخ مراربوو. تە بەرخ مرارکر.
–زارۆک هشیاربوو. دایکێ زارۆک هشیارکر.

٥. هندەک کارێن تێنەپەڕ هەنە ب گوهۆرینا مۆرفیما دەمێ /ا/ بۆ /ی/ دبنە تێپەڕ (مارف٢٠٠٠: ٥٥) وەکو:

–کارێ تێنەپەڕ کارێ تیپەر

–گۆران گۆرین
–سوان سوین
–پچران پچرین

دیسان هندەک کارێن تێنەپەڕ هەنە ب ڕێکا مۆرفیما /ان/ دهێتەتێپەڕاندن و تێپەڕێ بەرانبەر ژی هەیە (عومەر، ٢٠١٤: ٣٦)، وەکو:

-ئازاد مر. (روح ژ لەشێ وی دەرچوویە)
-ئازادی خۆ مراند. (لڤێرە ئازاد خۆ وەکو کەسەکێ مری بێدەنگ کریە)
-وی ئازاد کوشت. (کوشت تێپەڕێ بەرانبەرییە بۆ کارێ (مر) هەمان واتایا ڕستەیا (ئازاد مر) ددەت. هەروەسا پێدڤییە ئاماژە ب وێ چەندێ ژی بدەین کو هندەک کار هەنە ب ڕێکا هەردوو مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ /ا/ و /ان/ دشێن بهێنەتێپەڕاندن، وەکو:

کارێ تێنەپەڕ تیپەڕاندن ب مۆرفیما /ا/ تیپەڕاندن ب مۆرفیما /ان/
-دیوار هەرفت. وی دیوار هەرافت. وی دیوار هەرفاند.
-دار قەوری. دارکوکەی دار قەوارت. دارکوکەی دار قەووراند.
-هەسپ گەڤزی. هەسپی خۆ گەڤاست. هەسپی خۆ گەڤزاند.

ئەو کارێن ب مۆرفیما /ان/ دهێنەتێپەڕاندن ب تێپەڕێن گشتی و ئەوێن ب مۆرفیما /ا/ ئانکو ب نیڤگری دهێنەتێپەڕاندن ب تێپەڕێن خوسەر دهێنەناڤکرن (عومەر١٩٨٦: ٢٦٩). هندەک کارێن تێنەپەڕ هەنە ب چ ڕێکا نابنە تێپەڕ، وەکو: (گەنین، زان، پشکوتن، وەرین، سەرەوتن...)،[٣] چونکو هۆیەک هەیە دبیتە ڕوودانا ئەڤان جۆرە کاران و ئەڤ هۆیە ل بن دەستهەلاتا مرۆڤیدا نینە، بەلکو دڤێت د سروشتیدا ڕووبدەن و قۆناغ بۆ قۆناغێ بهێتەئەنجامدان (عومەر ٢٠١٤: ٣٧)، بۆ نموونە: (زان) زانا گیانەوەری ل بن دەستهەلاتا مرۆڤیدا نینە، بەلکو دڤێت چەند قۆناغاندا دەرباززببیت حەتا گیانەوەرەک بشێت بزێت.

٢.١.٢.تێپەڕاندنا سینتاکسی

ژبلی ئەو ڕێکێن تێپەڕاندنا مۆرفۆلۆجی ئەوێن هاتییەبەحسکرن، ڕێکێن لێکسیکی ژی هەنە (مارف ٢٠٠٠: ٥٩)، ئەو ژی ب هاریکاریا هندەک کارێن هاریکار (هێنان، خستن...)، هندەک کارێن تێنەپەڕ دکەنە تێپەڕ (فەخری ١٩٩٦: ١٤- ١٥)، وەکو:
-منداڵەکەی هێنایەپێکەنین.
-منداڵەکەی خستەگریان.
ئەو چاوگێن تێنەپەڕ ئەوێن ژ دەنگێن سروشتی دهێنەدروستکرن ب زێدەکرنا پاشگرێ (-اندن) دبنە دارێژتی و ب هاریکاریا کارێ هاریکار (هێنان) دبنە تێپەڕ (کەریم ٢٠٠٤: ٥٩)، وەکو:
-بەرخەکەی هێنایەباراندن.
-منداڵەکەی هێنایەزیراندن. (عومەر ٢٠١٤: ٣٨)
د کرمانجیا سەریدا ئەڤ جۆرە (اندن)ە نینە، کارێن دەنگێن سروشتی یێن دەستنیشانکری ب ئەڤی شێوەیی نینە، ئەڤ کارێن سروشتی د کرمانجیا سەریدا پتریا وان ب (ئێن) دیماهیک دهێن ب زێدەکرنا (-اندن) بۆ سەر ڕەگێ کاری ژ تێنەپەڕ دهێنەگوهۆڕین بۆ تێپەڕ (ئامێدی ١٩٨٧: ٣٠٨)، ئانکو ب ڕێکا یاسایێن مۆرفۆلۆجی تێپەڕاندن پەیدادبیت، واتا ب ڕێکا مۆرفیما /ان/ و مۆرفیما دەمی و دگەل مۆرفیما چاوگی، وەکو:

چاوگێ تێنەپەڕ چاوگێ تێپەڕ کارێ تێنەپەڕ کارێ تێپەڕ
-زرین زراندن کەر زری. وان کەر زراند.
-نالین نالاندن زارۆک نالی. وان زارۆک نالاند.
-شهین شهاندن ماهین شهی. وان ماهین شهاند.
د زمانێ کوردیدا بۆ ئەڤێ ئاستێ چەند یاسا و فۆرمێن سینتاکسی هەنە، وەکو: (دا+ ناڤێ چاوگی)، (ئەمین، ٢٠١١: ٥٦)، هەر چەندە د چیتە چارچوڤەیێ کۆزەتیڤێدا، بەلێ تێپەڕاندنێ ژی دروست دکەت و

پلەیەکا دیتر ژی ددەتە هێزا تێپەڕاندنێ، بۆ نموونە:
-نەوزادی ئازاد کوشت.
نەوزاد: بکەرە.
ئازاد: بەرکارێ پلە ئێکە.
کوشت: کارێ تێپەرە.
-نەوزاد ئازاد دا کوشتن.
ئازاد: بەرکارێ پلە دوویە.
کوشت: کارێ تێپەرە.
هەر وەسا فورمێن (وە کر، رازی کر، ...) دشێن د ڕستەییدا هژمارەکا بێ سنور پلەیان بدنە کارێ، (ئەمین ٢٠١١: ٥٧)، وەکو:
-ڕزگار دەرچوو. (بکەرە)
-ئازاد وەل ڕزگار کر دەربچیت. (بەرکارێ پلە ئێکە)
-ئازاد وەل ئەڤراز کر وەل ڕزگار بکەت دەربچیت. (بەرکارێ پلە دوویە)
-ئازاد وەل ئەڤراز کر وەل نەوزاد بکەت وەل ڕزگار بکەت دەربچیت. (بەرکارێ سێیە).

٣.١.٢. تێپەڕاندنا سیمانتیکی

هندەک جاران واتا دبیتە ئەگەرێ تێپەڕاندنا کارێ، ئانکو هەمان فۆرمێ کارێ ل دوو ڕستەیێن جودادا ب دوو واتایێن جودا دەربکەڤیت، ئێک ژ ئەوان واتایا گرێدای کارێ تێنەپەرە و واتایا دیتر وەدکەت کار ببیتە تێپەر، وەکو کارێ (بوونا بوونایەتی) کو کارەکێ تێنەپەرە، بەلێ ئەگەر بۆ پرکرنا واتایا زارۆکبوونێ بکارهات دبیتە تێپەر، وەکو د ئەڤان نموونێن خواریدا:
-زارۆک بوو. (بوونایەتیا تێنەپەڕ)
-شیلانێ زارۆک بوو. (بوونایەتیا تێپەر)
هەروەسا ئەگەر (بوونا هەبوونێ) بۆ پرکرنا واتایا خاوەنداریەتی بکارهات دێ بیتە کارەکێ تێپەر، (بابان ٢٠١٧: ٦٥- ٦٦)، وەکو:
-پارە هەنە. (هەبوونا تێنەپەڕ)
-شیلانێ پارە هەنە. (هەبوونا تێنەپەڕ)

٢.٢. هێزا تێپەڕاندنێ

هەروەکو ل بەرێ نوکە مە دیارکری سێ جۆرێن تێپەڕاندنێ د زمانێ کوردیدا هەنە، ئەو ژی تێپەڕاندنا (مۆرفۆلۆجی، سینتاکسی و سیمانتیکی)، لڤێرە مەبەستا مە ئەوە وێ چەندێ ژی ڕوونبکەین کو تێپەڕاندن تنێ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ نینە، بەلکو بەفرەهترە ژ ئەڤێ چەندێ، چونکو تێپەڕاندنێ هێزێن خۆ هەنە؛ بۆ نموونە یا ڕەوانینە ڕستەیەکا وەکو (ئازادی دار شکاند) هەمان هێزا تێپەڕاندنا ڕستەیا (ئازادی دار دیت) هەبیت، ڕاستە کارێ هەردوو ڕستەیان تێپەرە و بەرکار وەرگرتییە، بەلێ هێزا تێپەڕاندنا ڕستەیا ئێکێ پترە ژ ڕستەیا دوویێ، چونکو د ڕستەیا ئێکێدا کارێ وێ پتر کارتێکرن ل سەر بەرکارێ کرییە، ئانکو گوهۆڕین ل سەر بەرکاریدا هاتییە، بەلێ د ڕستەیا دوویێدا هیچ گوهۆڕینەک ل سەر بەرکاریدا نەهاتییە، واتا بهێزبوون و بێهێزبوونا تێپەڕاندنێ یا گرێدایە ب هندەک پیڤەرانڤە، هاپر و تامپسن د ڤەکولینێن خۆدا بۆ تێگەهێ تێپەڕاندنێ، ب شروڤەکرنا داتایێن بەفرەهـ د زمانێن جیهانیدا تێگەهەکێ نوی پێشکێشکرییە، ب بوچوونا ئەوان تێپەڕاندن تنێ ل سەر بنەمایێ کارێ و بەرکارێ ناچیت، بەلکو پێدڤییە ل ناڤەڕۆکا تێکستی و پەیامێ بگەهین، ئانکو پێشنیارا هندێ کرییە تێپەڕاندن تنێ ل سەر بنەمایێ شێوازێ ڕێزمانی ناچیت ، بەلکو پێدڤی ب هندەک پیڤەرێن دیتر هەیە و ئەڤ پیڤەرە دبنە ئەگەرێ هندێ تێپەڕاندن د زمانیدا ب شێوەیەکێ جیاوازتر بهێتەدەربرین، واتا ب بوچوونا ئەوان چەند ژمارا پیڤەران

د ڕستەییدا زێدەترین تێپەڕاندن بهێزتردبیت و کاری دێ کاریگەریەکا کویرتر هەبیت، بۆ ئەڤێ مەرەمێژی (هاپر و تامپسن) دەهـ پیڤەرێن سـەرەکی دیـارکـرینـە،(Hopper, Thompson 1980: 252,253)، " ئەو ژی ئەڤەنە:

١. بـەشـداربـوویـان Participants: ژمـارا بەشداربوویان د کاریدا کاریگەریەکا ڕاستەوخۆ ل سەر بهێزی و بێهێزیا تێپەڕاندنێ هەیە، ئەگەر ژمـارا بـەشـداربـوویـان دوو کـەس یان پترین هێزا تێپەڕاندنێ بلندتردبیت، واتا هندی ژمارا بەشداربوویان زێدەتربیت کارتێکرنا تێپەڕاندنێ بهێزتر دبیت، وەکو د ئەڤان نموونێن خواریدا:

– ئـازادی پـارە بـۆ نــەوزادی ژ ڕێبـەری وەرگرتن.

– ئازادی پارە ژ ڕێبەری وەرگرتن.

– ئازادی پارە وەرگرتن.

د ڕستەیا ئێکێدا چوار بەشداربووی هەنە، ئەو ژی (ئازاد، پارە، نەوزاد و ڕیبەر)ن کو ژمارا بەشداربوویان زێدەترن ژ ژمارا بەشداربووێن ڕستەیا دوویێ، ژ بەر هندێ تێپەڕاندنا وێ ب هێزترە و تێپەڕاندنا ڕستەیا دوویێ ژ یا سێیێ بهێزترە، چونکو ژمارا بەشداربووێن وێ پترن و هێزا تێپەڕاندنێ د ڕستەیا سێیێدا نزمترە ژ هـەردوو ڕستەیێن دیتر، چونکو تنێ دوو بەشداربووی هەنە، ئەوژی (ئازاد و پارە)نە.

٢. ڤەلڤین Kinesis: د شـیـاندایـە کارێن ڤەلڤین دگەل هەی ژ بەشداربوویەکی بۆ ئێکێ دیتر بهێنەڤەگوهاستن، بەلێ کارێن نەلڤ ئەڤێ چەندێ ناکەن، بۆ نموونە:

–وی زاڕۆک ل باوەشا خۆ گرت.

–وی زاڕۆک خۆش دڤێت.

د ڕستەیا ئێکێدا هێزا تێپەڕاندنێ بلندترە ژ ڕستەیا دوویێ، چونکو کارێ ڕستەیا ئێکێ لڤین تێدایە و تشتەک ب سـەرێ زاڕۆکیدا هاتییە، بەلێ کارێ ڕستەیا دوویێ هیچ لڤینەک تێدا نینە.

٣. ڕێژەیا کاری Aspect: ئەڤ تایبەتمەندیە ئاماژێ ب ڕادێ بەردەوامییا ڕوودانا کاری د چارچوڤێ دەمیدا دکەت، ئەگەر بۆ ڕوودانا کاری خالا دوماهیێ بهێتەتەخمینکرن، ئەڤێ ڕوودانێ دیاریکرنا تەمام (telic) هەبیت، تێپەڕاندنا وێ دێ بهێزتربیت ژ ڕوودانـا کـارەکـی کو خالا دوماهیێ نەهێتەتەخمینکرن و دیاریکرنەکا ناتەمام (atelic) و کاری پرۆسەیەکا بەردەوام و بێ سنور هەبیت، بۆ نموونە:

–من پەڕتووک <u>خواند</u>. (خالا دویماهیکێ هەیە کار تەمامبوویە).

–من پەڕتووک <u>دخاند</u>. (خالا دیماهیکێ نینە د بەردەوامبوونێدایە).

–ئەز دێ پەڕتووکێ <u>خوینم</u>. (خالا دیماهیکێ نینە کار تەمامنەبوویە).

٤. دەمکیبوون Punctuality: مەبەست ژ ئەڤێ تایبەتمەندیێ ئەوە، ئەو کارێن بلەز ڕوودەدەن کاریگەریەکا زێدەتر و دیارتر یا بەشداربوویەکێ ل سەر بەشداربوویێ دیتر نیشاندەن، واتا کارێ چرکەی پلەیا تێپەڕاندنێ بهێزترە وەکو کارێ (لێدان) کو کاریگەرییا وێ زێدەترە، بەلێ کارێ (هەلگرتن) کارەکێ درێژە و کاریگەرییا وێ کێمتردبیت. بۆ نموونە ئەگەر کارێن ل سەر گاڤێ بیت Punctual پتر کاریگەری هەیە ژ ئەوان کاران یێن ل سەر گاڤێ non-punctual نەبن، وەکو:

–یاریزانی پێهنەک ل تەپێ دا. (کارێ لێدا کارەکێ دەمکییە بلەز ڕوودەدەت)

–یاریزانی تەپە هەلگرت. (کارێ هەلگرت دەمەکێ

درێژتر دڤێت)

٥. مەبەستداربوون Volitionality: کارتێکرن ل سەر وەرگری پتر دیاردبیت دەمێ کریار یا مەبەستداربیت Volitional د ئەنجامدا پلەیا تێپەڕاندنێ بهێزتر دبیت، بۆ نموونە:

-من ناڤێ تە نڤیسی.

-من ناڤێ تە ژبیرکر.

ئەگەر سەحکەینە ڕستەیا ئێکێ نڤیسینا ناڤی ئامانجەک پێ هەیە، ئانکو یا مەبەستدارە (voli-tional)، دبیت نڤیسینا ناڤی بۆ دامەزراندنێ یان بۆ خەلاتکرنێ یان بۆ هەر مەبەستەکا دیتربیت، ژ بەر هندێ پلەیا تێپەڕاندنێ دێ بهێزتربیت، بەلێ ژبیرکرنا ناڤی د ڕستەیا دوویێدا بێ ئیرادا مرۆڤییە، ئانکو نەمەبەستدارە non-volitional ژ بەر هندێ هێزا تێپەڕاندنێ نزمترە.

٦. ئەرێبوون Affirmation: ئەڤە بەحسێ هۆکارێ گوهۆڕینا ئەرێ affirmative و نەرێیە negtaive. کاریگەرییا هێزا تێپەڕاندنێ د ڕستەیا ئەرێدا پتر ژ ڕستەیا نەرێ، وەکو:

– من پەرتووک خاند. (ڕستەیا ئەرێ)

– من پەرتووک نەخاند. (ڕستەیا نەرێ)

٧. شێواز Mode: ئەڤە ئاماژەکە بۆ جوداهییا د ناڤبەرا ڕاستیبوون realis و ڕاستینەبوونێدا irrealis. کارەک نەڕوودابیت یان گومان د ڕوودانا ویدا هەبیت یان هەبوونا د جیهانا خەیالی و نەڕاستەقینەدا هەبیت کاریگەرییا وان ب شێوەکێ بەرچاڤ کێمترە ژ ئەوان کارێن ب شێوەکێ ڕاستەقینە ڕوودەدەن.

-ئەز وانێ دخوینم. (ڕاستەقینە)

-دڤێت ئەز وانێ بخوینم. (گۆمان)

-ئـەگـەر من وانـە بـاش خـواندبا، دا دەرچـم. (خەیال)

٨. کـاراییـبـوون Agency: ب شـێوەکێ دیار بەشداربوویان د کاراییبوونا بهێزدا پتر کاریگەرییێ ل تێپەڕاندنا کاری دکەن ب ڕێکەکێ کۆ ئەڤێن د کارییبوونا بێهێزدا نەشێن. ئەو کارێن ڕوودان و دەرئەنجامێن وان یێن بەرهەست پتر کاریگەرییێ دکەن ژ وان یێن کو ب تەمامی پرسەکا ناخەکی هەی، بۆ نموونە:

-کاوەی ئەز ترساندم.

-وێنەی ئەز ترساندم.

د ڕستەیا ئێکێدا کاوە یێ بوویە ئەگەر کو (ئەز) بترسم، ئانکو کارەک ئەنجامدایە بوویە ئەگەرێ ترساندنێ، بەلێ د ڕستەیا دوویێدا وێنە هیچ کـارەک ئەنجام نەدایە کو ببیتە ئەگەرێ ترساندنێ، بەلکو ئەڤ ترسە د ناخێ مرۆڤیدا پەیدابوویە، چێدبیت هەمان وێنە هەبیت بەلێ کەسەکێ دیتر نەترسیت.

٩. کارتێکرنا ل بەرکاری Affectedness of Object: مەبەست پێ ئەوە کا چەند کاریگەریا کاری ل سەر بەرکاری هەیە، ئەڤ کاریگەریە یا تەمامە یان نەتەمامە. ئەگەر کارتێکرن یا هەمەگر – گشتی (total) بیت، کاریگەرییا وێ پتر ژ یا بەشگر بیت یان هەر کارتێکرن نەبیت، نموونە

-من شیر ڤەخار. (هەمەگر)

-من هندەک شیر ڤەخار. (بەشگر)

ئەگەر کـاری ب تەمامەتی کاریگەریا خۆ ل سـەر بـەرکـاری هەبیت، تێپەڕاندنا وی دێ بهێزتربیت ژ کارەکی ب تەمامەتی کاریگەریا خۆ ل سەر بەرکاری نەبیت، وەکو (من شیشە شکاند)، شیشە ب تەمامەتی هاتییەشکاندن، بەلێ د ڕستەیا (من شیشە دەرزاند) شیشە ب تەمامەتی نەهاتییە ژ ناڤبرن ژ بەر هندێ هێزا تێپەڕاندنێ کێمترە.

١٠. سەربەخۆییا بەرکاری Individuation of Object: ئاماژەیە بۆ هەردوو جوداهییان، جوداهییا بەرکاری ژ بکەری و جوداهییا بەرکاری ژ پاشخانا خۆ ب خۆ، ئانکۆ هندی بەرکار (تایبەت، مرۆڤ، گیاندار، بەرجەستە، تاک، بهێتەهژمارتن، و ناسیار)بیت؛ کاریگەرییا تێپەڕبوونا کاری دێ یا بهێزتربیت، ژ بەرکاری یێ (گشتی، نەبەرجەستە، نەهێتەهژمارتن، نەناسیار) بیت، هەروەسا گیاندار و مرۆڤ نەبیت، نموونە:

–وی زارۆک ئێخست.
–وی پەڕتووک ئێخست.

چەند ئەڤ پیڤەرێن (هاپر و تامپسن)ی پتر د ڕستەیەکێدا هەبن هێزا تێپەڕاندنێ پترە، بۆ نموونە دێ هەولدەین ژمارا پیڤەران د ئەڤان هەردوو ڕستەیاندا بەراوردکەین د ئەڤێ خشتێ خوارێدا:

1.من زارۆک ژ دایکا وی وەرگرت.
2.چێدبیت ئەز پەڕتووکێ نەخوینم.

پیڤەر	ڕستەیا ١	ڕستەیا ٢
١. ژمارا بەشداربوویان.	پترن	کێمترن
٢. ڤەلڤین	تێدا هەیە	تێدا نینە.
٣. ڕێژا کاری.	تەمامبوویە	تەمامنەبوویە.
٤. دەمکیبوون.	چێدبیت هەبیت.	نینە.
٥. مەبەستداربوون.	چێدبیت هەبیت.	چێدبیت هەبیت.
٦. ئەرێبوون.	هەیە. ئەرێیە.	نینە. نەرێیە.
٧. شێواز.	ئەنجامدایە.	گومان هەیە.
٨. کاراییبوون.	چێدبیت هەبیت.	چێدبیت هەبیت.
٩. کارتێکرنا ل بەرکاری	هەیە.	کێمتر هەیە.
١٠. سەربەخۆیا بەرکاری	گیاندارە.	بێ گیانە.

دیار د ڕستەیا ئێکێدا پتر پیڤەر هاتنەبکارهێنان، ژ بەر هندێ تێپەڕاندن بهێزترە ژ ڕستەیا دوویێ. (تسونودا) د وێ باوەریدایە کو زۆربەیا پیڤەرێن هاپر و تامپسن دشێن ل پیڤەرێ کاریگەریا بەرکاریدا بهێنەکورتکرن. بۆ نموونە ئەگەر کارەکی ڤەلڤین تێدا هەبیت کاریگەری ل سەر بەرکاری پترە ژ کارەکی ڤەلڤین تێدا نەبیت، هەروەسا د ڕستەیەکا ئەرێنیدا بەرکاری کاریگەری ل سەرە، وەکو (ئازاد پەڕتووک پارچەپارچەکر)، بەلێ د ڕستەیەکا نەرێنیدا کارەک نەهاتییەئەنجامدان ژ بەر هندێ کاریگەری ل سەر بەکاری کێمترە، وەکو (ئازاد پەڕتووک

پارچەپارچەنەکر)، دیسان د ڕستەیێن شێوەیێن ڕاستەقینەدا کار هاتییەئەنجامدان، وەکو (ئازاد پشیک گرت) ژ بەر هندێ کاریگەری هەیە، بەلێ د ڕستەیێن شێوەیێن نەراستەقینەدا کو کار نەهاتییەئەنجامدا، کاریگەری ل سەر بەرکاری کێمترە، وەکو (ئازاد دڤیا پشیکێ بگریت) (Tsu-noda 1999: 1-9). بەروڤاژی هزرا تسونودا کو دبێژیت کیم یان زۆربوونا ئاستی ئیرادەیا بکەری کاریگەری ل سەر شیانا ڕستەیێ ناکەت و تنێ کاریگەریا بەرکاری د ئەڤی باریدا گرنگە، (محمد راسخ مهند) د ئەوێ باوەریدایە هەر دەمەکێ ئاستی ئیرادەیا بکەری بلنددبیت، ئەگەرێ هەبوونا بەرکارێ ڕاستەوخۆ (direct object) زێدەتر دبیت و ڕستە نێزیکتر دبیت ل نموونەیا ڕستەیا تێپەڕ (transitiv)، وەکو (ئازاد زارۆک ل عەردی دا)، بەلێ هەر دەمەکێ ئاستی ئیرادەیا بکەری نزمدبیت، ڕستە ل نموونەیا ڕستەیا تێپەڕ دووردکەڤیت و ب ئەڤێ ئەگەرێ ئامرازێ پەیوەندی (preposition) ب شێوەیەکێ ئاسایی دهێتەبکارهێنان، وەکو (ئازاد ل زارۆکی دا) (راسخ مهند ١٣٩١: ١٧٥- ١٧٦).

ئەنجام:

ل دووماهیکا ڤەکولینێ ئەم گەهشتینە ئەڤان ئەنجامێن خوارێ: هێزا تێپەڕاندنێ تنێ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ نینە، بەلکو هندەک پیڤەرێن دیتر ژی هەنە کاریگەریێ دکەنە سەر هێزا تێپەڕاندنێ وەکو (بەشداربوویان، ڤەلڤین، ڕێژەیا کاری، دەمکیبوون، مەبەستداربوون، ئەرێنیبوون، شێواز، کارتێکرنا ل بەرکاری، سەربەخۆیا بەرکاری). هێزا تێپەڕاندنا مۆرفیما /ان/ کاریگەریا وێ بۆ تێپەڕاندنا کاری ژ مورفیمێن /ا/ و /ێ/ پترە، و ب مۆرفیما سەرەکی یا تێپەڕاندنێ دهێتەدانان. ژ کومەلا مۆرفیمێن پاشگرێ (-اندن) تنێ /ان/ مۆرفیما تێپەڕاندنییە و /د/ مۆرفیما دەمی و /ن/ ل دیماهیکێ مۆرفیما چاوگییە. ژبلی تێپەڕاندنا مۆرفۆلۆجی و سینتاکسی، تێپەڕاندنا سیمانتیکی ژی هەیە، بەلێ تێپەڕاندنا مۆرفۆلۆجی ژ جورێن دیتر بهێزترە.

پەراوێز:

١ ژبلی دارشتنا مۆرفیما تێپەڕاندنێ، (-اندن) هندەک ئەرکێن دیتر دبینیت، وەکو:

ب ڕێکا (-اندن) هندەک چاوگ ژ پەیڤێن بیانی دهێنەدروستکرن، کۆ د زمانێ کوردیدا دهێنەبکارهێنان، وەکو:

-شبە + اندن = شوبهاندن

-خلق + اندن = خولقاندن.

بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (نەسرین فەخری(١٩٧٥). پاشگری (اندن) لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری کۆری زانیاری کورد. بەرگی سییەم. بەشی یەکەم: بەغداد.

٢ بۆ پتر وەرگرتنا پێزانینا ل سەر ئەڤان جۆرە کاران بنێرە ئەڤان ژێدەران:

أ وریا عومەر ئەمین دپەرتووکا پیتوەکانی زمانەوانی ل ٥٤ و ڕێزمانی کاری زمانی کوردی، ل٣٥ چوار کار دیارکرینە، ئەو ژی ئەڤەنە: (گەنین، زان، پشکوتن، زەرین)

ب ئەورەحمانی حاجی مارف د پەرتووکا ڕێزمانی کوردیدا، ل ٥٨ ئەڤ کارە دیارکرینە (گەنین، زان، نیشتن، سرەوتن).

ژێدەر

ب کوردی

- ئامێدی، صادق بهاءالدین (١٩٨٧). ریزمانا کوردی کرمانجی یا ژۆری و ژێری یا هەڤبەرکری. زانکوی سەلاحەددین: هەولێر.

- ئەمین، وریا عومەر(٢٠٠٤). ئاسویەکی تری زمانەوانی. بەرگی یەکەم: هەولێر.

- ئەمێن، وریا عومەر (٢٠١١). پیتۆوەکەکانی زمانەوانی. چاپی یەکەم:. هەولێر.

- بابان شێرکۆ (٢٠١٧). چەند بابەتێکی دەگمەن و کاریگەر لە ڕێزمانی کوردیدا. کۆلێژی ئەندازیاری زانکۆی سەلاحەدین: هەولێر.

- بەرواری، ناجی تەها (٢٠٢٤). گۆڤارا پەیڤ. ژمارە ٩٨: دهوک.

- جزیری، مەلا ئەحمەد (٢٠٠٥). دیوانا مەلایێ جزیری. چاپا دوویێ. دەزگەها سپیریز یا چاپ و وەشانێ: دهوک.

- خالد، عبدالوهاب (٢٠٠٩). دەستپێکەک بۆ زمانڤانییا پراکتیکی: دهوک.

- خۆشناو، شێروان حوسێن (٢٠١٦)، توانای مۆرفیما بەند لە دەولەمەنکردنی فەرهەنگ و ڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسیدا. چاپی یەکەم: هەولێر.

- ڕەئوف، بەهزاد موحسین (٢٠٢٢). دیدێکی نوی بۆ دۆخی تێپەڕی و تێنەپەڕیی کار لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری زانکۆی ڕاپەرین. ژمارە (٤). بەرگی (٩).

- رەجب، سلیمان اسماعیل (٢٠٠٦). مۆرفیمێن ڕێزمانێن کوردییا سەری(گوڤەرا بادینان). ناما ماستەرێ. کولیژا پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤاییەکان. زانکویا سەلاحەددین، هەولێر.

- ڕەسۆل، عەبدوڵڵا حوسێن (١٩٩٥)، مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتورا. کولێژا پەروەردا ئیبن روشد. زانکویا بەغدا.

- زەنگەنە، مصطفی مەحمەد کەریم (١٩٩٧). پێکهێنەرەکانی(اندن) و ئەرکەکانی. کاروانی ئەکادیمی. ژمارە١. بەرگی یەکەم. وەزارەتی ڕەۆشەنبیری: هەولێر.

- سەلیم، زێرین خورشید و محەمەدتاهر، نەسرین عەبدوللا (٢٠١٤).مۆرفیما دوولایەنی د دیالێکتا سەرییا زمانێ کوردیدا. کۆڤارا زانکۆیا دهوک. پەربەندا ١٨. ژمارە ١.

- طاهر، دلمان قطاس (٢٠١٣). مۆرفۆفۆنیم د زمانێ کوردیدا. ناما ماستەرێ. زانکۆیا دهوک. کولیژا ئادابێ: دهوک.

- عومەر، فاضل(١٩٨٦). نێڤگر د زمانی کوردیدا. گوڤارا ڕۆشنبیری نوێ ژمارە١٠٩: بەغدا.

- عومەر، فاضل (٢٠٠٤). چەند ئاورەک ل زمانێ کوردی. چاپا ئێکێ. دەزگەها سپیریز یا چاپ و وەشانێ: دهوک.

- عومەر، نەوزاد ئەنوەر (٢٠١٤). کۆزەتیف لە زمانی کوردیدا: هەولێر.

- فەخری، نەسرین (١٩٩٦). یارمەتیدەری فرمانی خاڵێکی پرشنگداری کەسێتی زمانی کوردیدا چۆن و بۆ. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ١٣٨: بەغداد.

- قادر، ئەبوبکر عومەر (٢٠٠٣).بەراوردێکی مۆرفۆسینتاکسی لە زمانی کوردی و فارسیدا. نامەی دکتورا. کۆلیژی زمان. زانکوی سلێمانی.
- قادر، سەربەست (٢٠٢١). تێپەڕ و تێنەپەڕ لە کوردیی (ناوەڕاست)دا جیاکردنەوە و گرفت. ناوەندی تیشک بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە: سلیمانی.
- کەریم، عومەر مەحمود (٢٠٠٤). کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ لە زمانی کوردی (کرمانجی خواروو).
- گوهەرزی، محەمەد طاهر (١٩٩٩). رێزمانا کوردهی/زارێ کرمانجی. چاپا ئێکێ: دهوک.
- لیژنەیەک ژ وەزارەتا پەروەردێ یا حکومەتا هەرێما کوردستانێ (٢٠٢١). زمان و ئەدەبێ کوردی. چاپا هەشتێ. قوناغا ئامادەیی. پولا یازدێ.
- مارف، ئەورەحمانی حاجی (٢٠٠٠). رێزمانی کوردی بەرگی یەکەم. وشە سازی. چاپی یەکەم: سلێمانی.

ب عەرەبی و فارسی
- ابن منظور (١٤١٤هـ). لسان العرب. دار صادر- بيروت ط٣.
- حقبين، فريده (١٣٨٢). بررسی صوری. نقش و شناختی تعدی در زبان فارسی. پایاننامه دکترا زبانشناسی. به راهنمایی دکتر محمد دبیر مقدم. دانیشگاه علامه طباطبایی.
- راسخ مهند، محمد (١٣٩١). لازم و متعدی در زبان فارس. مجله دستور. ویژەنامه نامه فرهنگستان.شماره ٨. ص ١٦٩- ١٨٧.
- القاضي، محمد بن علي (١٩٩٦). موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم. الطبعة الاولى. الجزء الاول: بيروت.
- القرئان الكريم. سورة البقرة. الايه (٢٢٩).
- محمد، الساهل (٢٠١٩). ظاهرة التعدية فى الغة العربية مراجعات في مقولة الفعل المتعدي والمفعول به. مجلة جيل الدراسات الادبية والفكرية. العدد ٥٣.

ب ئینگلیزی
- Crystal, D .1992. A Dictionary of Linguistics and Phonology. Sixth Edition.
- Dixon, R.M.W., 1994. Ergativity. Cambridge University Press, Cambridge
- Hopper, Paul J. and Thompson, Sandra-A(1980). Transitivity in Grammar and Discourse Language. p. 256
- Leyons, John . 1995. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press.
- Malchukov, A., 2005. Case pattern splits, verb types, and construction competition. In: Amberber, M., de Hoop H. (Eds.), Competition and Variation in Natural Languages: The Case for Case. Amsterdam, Elsevier, pp. 73–.
- Tsunoda, T., 1999. Transitivity and intransitivity. Journal of Asian and African Studies, 57.

الملخص

أنجز هذا البحث بعنوان (قوة تعدية الفعل في اللغة الكوردية). سنحاول من خلال عنوان البحث ما هي التعدية وما أنواعها؟ وأين تكمن قوة التعدية؟ يهدف هذا البحث إلى معرفة ما إذا كانت قوة التعدية هي فقط تحويل الفعل اللازم إلى المتعدي من خلال بعض المورفيمات، أي هل هي فقط بإضافة مكونات الجملة أم أوسع من هذا. في نهاية البحث توصلنا إلى أن التعدية ليست مجرد تحويل الفعل اللازم إلى المتعدي، وأن قوة تعدية الفعل ليست فقط بإضافة بعض الأدوات للجملة، بل هناك جمل لها قوة التعدية أكثر من جملة أخرى بالأداة نفسها ونوع الفعل نفسه. ينقسم البحث - ماعدا المقدمة والخاتمة - إلى فصلين. يتناول الفصل الأول مفهوم التعدية ومصطلحها وتعريفها، بالإضافة إلى تأثير التعدية في بنية الجملة في اللغة الكوردية. وأما الفصل الثاني، فيتناول أنواع التعدية وقوتها. سنحاول أن يتم توضيح هذه المسألة وفق معايير هاپر و تامپسن.

الكلمات المفتاحية: التعدية، مورفيمات التعدية، قوة التعدية، الفعل اللازم و الفعل المتعدي.

Abstract

This study, entitled (The Transitivity Strength in Kurdish) has been meticulously conducted. As the title suggests, this study aims to elucidate the concept of transitivity, its disctinct types, and notion of the transitivity strength in Kurdish. The objective of this research is to demonstrate that the transitivity strength in Kurdish is not only determined by some morphemes that convert the intransitive verbs into transitive ones. It means that whether it is only done by adding the sentence elements, but it is broader. Finally, the consequences confirm that transitivity is not only to convert an intransitive verb into a transitive one. Furthermore, the verb transitivity strength is not merely an addition of some sentence elements, but there is a sentence which its transitivity strength is greater than that of another sentence with the same verb element and type. Apart from the introduction and conclusion, the research has been devided into two parts. The first part provides the terms and the definitions central to the analysis of the transitivity. Moreover, the impact of the transitivity on the sentence contents in Kurdish has been discussed. In the second part, the discussion is about the types of the transitivity and their corresponding strength. The study will attempt to clarify this issue according to Hopper and Thompson›s criteria.

The key words of the research: transitivity, transitivity morphemes, the transitivity strenght, the transitive verb and intransitive verb.